

A kritikai szociológiától a kritikai szociológiáig?¹

Fáber Ágoston

agostonfaber@gmail.com

ÖSSZEFOGLALÓ: Írásomban a kortárs francia szociológus és egykori BOURDIEU-tanítvány, Luc BOLTANSKI pályaképét vázolom fel, törekedve arra, hogy általánosságban a kritikai és a nem kritikai társadalomelméletek bizonyos eredményeit és problémás pontjait is jobban láthatóvá tegyem. BOLTANSKI szociológiai érdeklődése a 80-as évek elejétől az általa kritikainak nevezett BOURDIEU-i szociológiától elszakadva és azzal szüntelenül polemizálva új irányba fordul, ekkor dolgozza ki a kritika szociológiája, másképpen: a pragmatikus szociológia alapjait. Közel két évtized „különutasságot” követően azonban, szembesülve saját szociológiájának elégtelenségeivel, a 90-es évek legvégén BOLTANSKI ismét kénytelen a kritikai szociológia eszköztárát segítségül hívni. Jelenleg a nevével fémjelzett pragmatikus szociológia eredményeit igyekszik összehangolni a kritikai szociológia bizonyos vonásaival, és – figyelembe véve mind az egyszerű cselekvők, mind pedig a társadalomtudósok korlátait – e „házastáti kísérlet” eredményeként ütőképes társadalomkritika megalapozásához hozzájárulni.

KULCSSZAVAK Luc BOLTANSKI, Pierre BOURDIEU, pragmatikus szociológia, a kritika szociológiája, kritikai szociológia, társadalomkritika

A következő oldalakon két, egymással szorosan összekapcsolódó kérdésre keresem a választ: egyrészt arra, hogy milyen felfogásbeli ellentétek vezettek ahhoz, hogy Luc BOLTANSKI az 1980-as évek első felében hátat fordított korábbi mestérének, Pierre BOURDIEU-nek, és saját szociológiai koncepciója – a kritika szociológiája – kidolgozásába kezdett; másrészt pedig arra, hogy ezen önálló vállalkozása miért bizonyult mégis bizonyos értelemben kudarcnak, s miért volt kénytelen az 1990-es évek végén ismét a kritikai szociológiát segítségül hívni. Végül röviden összefoglalom BOLTANSKI munkásságának azon fontos hozadékait, amelyeket a kritika szociológiájának részleges sikertelensége érintetlenül hagyott.

Jelen írásomban a legkevésbé sem kívánok igazságot tenni BOURDIEU és BOLTANSKI között, csupán arra törekszem, hogy a két szociológus gondolkodását – elsősorban BOLTANSKI problémafelvetései mentén – egymással kontrasztba állítsam, és ezáltal nem pusztán a kettejük közötti rivalizálás jobb megértéséhez, de a szociológia egyik központi kérdésének, nevezetesen a kritikai és a nem kriti-

1 Jelen tanulmány a Szalai Erzsébet által szerkesztett *Kordiagnózis. Fiatal társadalomtudósok antológiája* című online kiadványban 2009-ben azonos címmel megjelent írás átdolgozott és kibővített változata.

kai elméletek, a Sollen és a Sein, vagyis a leíró és az értékelő szándékú kijelentések örök problémájának pontosabb körvonalazásához is adalékokat szolgáltatassak.

A boldog békeidők

Luc BOLTANSKI a mai francia szociológia egyik legkiemelkedőbb alakja, ennek ellenére Magyarországon egyelőre kevésbé ismert.² 1940-ben született, két testvére van, akik szintén a francia értelmiség elismert tagjai: Christian képzőművész, Jean-Elie pedig nyelvész. Tulajdonképpen a két fivér érdeklődése összefonódik Luc BOLTANSKIBAN, őt ugyanis a szociológia mellett az írás, a tudomány mellett a művészet is érdekli, több verseskötete is megjelent Franciaországban, és a francia színházak nemritkán műsorra tűzik színdarabjait is.

Luc BOLTANSKI természetesen elsősorban társadalomtudós, akinek tudományos nyelvezetére és gondolkodásmódjára nem mellékesen a művészet iránti kitüntetett érdeklődés is hatást gyakorol. E rendkívül asszociatív elmére néha a gondolati csapongás, a bizonyos gondolatmenetek befejezetlen kifejtése, az olykor-olykor nem teljesen következetes szóhasználat, valamint szóban és írásban a hétköznapi életből átemelt példák igen gyakori használata jellemző. (Hasonló problémákra hívja fel a figyelmet RÉNYI Ágnes [2008: 127–128]).

BOLTANSKI a 60-as és 70-es években Pierre BOURDIEU – akivel a Sorbonne-on találkozott először – tanítványaként, majd pedig közeli munkatársaként vált ismertté. BOURDIEU korán felismerte a fiatal szociológushallgatóban szunnyadó tehetséget, és kutatási asszisztensül fogadta. BOLTANSKI a BOURDIEU által grüндolt folyóirat, az akadémiai folyóiratokkal mind stílusában, mind tartalmában szakítani kívánó *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* megalapításában is fontos szerepet játszott: tőle származott például az az ötlet, hogy öltson az újság részben képregényes formát, a rajzolt szereplőknek pedig a mondanivalót szövegbuborékok segítségével adják a szájukba.

A folyóirat 1975-ös megalapításakor BOLTANSKI még igencsak Pierre BOURDIEU hatása alatt állt. A képregényes forma ötlete sem a véletlen szüleménye volt, ugyanis BOLTANSKI ekkoriban – természetesen BOURDIEU megbízásából – a képregényszerzők mezejének feltárásával foglalatzkodott, amiből rövidesen publikáció is született (BOLTANSKI 1975). Ugyancsak nem meglepő, hogy a mentorral közösen jegyzett írások jellegzetes BOURDIEU-i stílusban fogantak.

A korszak egyik emblemikus írása, az 1975-ben megjelenő és a konzervatív politikusok és ideológusok társadalmi determinizmusát pellengérré állító *La production de l'idéologie dominante* (Az uralkodó ideológia előállítás) kapcsán egyik legújabb könyvében BOLTANSKI erről a sajátos munkamegosztásról a következőképpen számol be: „A cikk megírását a főnök kezdeményezte, és nagyrészt ő volt az, aki a tollat a kezében tartotta – ez azok számára, akik ismerik írásmódját, rögtön felismerhető –, hol közvetlenül vetette papírra gondolatait, hol pedig a tőlem szár-

² Szerkesztőtársaimmal, BERKOVITS Balázssal és TAKÁCS Erzsébettel a *Replika* 62-es számában közölt BOLTANSKI-blokkal igyekeztünk e hiány pótlásában szerepet vállalni.

mazó részeket illesztette be és dolgozta át” (BOLTANSKI 2008c: 49). Ahogy tehát BOLTANSKI sem tagadja, a szöveg mind mondanivalójában, mind pedig stílusában a BOURDIEU-i szellemiséget képviselte.

A *La production de l'idéologie dominante* nagyjából ugyanazon törekvés szellemében fogant, mint az iskola egyenlőtlenségeket újratermelő funkcióját leleplezni igyekvő *La reproduction* (Az újratermelődés). BOURDIEU mindkét esetben arra mutat rá, hogy az uralkodó osztály legfőbb – még ha nem is tudatos – célja, hogy a partikulárist általánosként jelenítse meg, és az ekképp kialakult rendet tudományos eszközök felhasználásával mindenkivel legitimként fogadtassa el. Ezek az eszközök az egyik esetben a gazdasági kényszer és a szakértelem, míg a másikban az objektív és tudományos alapokon álló teljesítményértékelés. Amennyiben az uralkodó osztály törekvéseit siker koronázza, saját uralmát az alávetett osztályokkal is legitimáltnak tudja – de mivel az alávetett osztály tagjai egyedül nem képesek „átlátni a szitán”, vagyis e legitimáló törekvéseket nem képesek önmaguktól felismerni, a BOURDIEU-i felfogás értelmében a szociológust kell segítségül hívni, aki e törekvések önkényes voltára ráirányítja a figyelmet.

Noha BOLTANSKI maga is elismeri, hogy igen sokat köszönhet egykori mesterének, és őt továbbra is a XX. század egyik legfontosabb szociológusának tekinti, de az általa művelt szociológia szerinte partikuláris, bizonyos kérdésekben pedig indokolatlanul leegyszerűsítő volta miatt az 1980-as évek elején más irányba – és talán nem túlzás megkockáztatnunk, egyenesen az ellenkező irányba – fordult; 1984-ben megalapítja önálló kutatócsoportját, a GSPM-et³, és ezzel intézményes formában is kezdetét veszi az az elméleti és empirikus kutatómunka, amelynek betetőzéseként 1991-ben napvilágot lát az igazolásmódkról szóló tekintélyes kötet (*De la justification*). BOLTANSKI és THÉVENOT ebben a kötetben tárja az olvasók elé az általuk kidolgozott ún. pragmatikus szociológia alapvetéseit, amit gyakran a kritika szociológiájaként is aposztrofálnak, hogy így jelezzék, tulajdonképpen a BOURDIEU-i kritikai szociológiához képest egy konkurens elméletről van szó.

Az elfordulás okai

A sokéves együttműködés során BOLTANSKI igen behatóan megismerkedett a BOURDIEU-i szemlélet- és gondolkodásmóddal, s mentorától, főként az *Actes* folyóirat szerkesztése közben, többek között azt is megtanulta, hogy az elvégzendő feladatok között sem a szerkesztési, sem pedig a tudományos munkában nem szabad hierarchiát felállítani: a legapróbb vagy legkevésbé fontosnak tűnő feladatok elvégzése ugyanúgy nélkülözhetetlen a sikerhez, mint például az elméletalkotás nagy ívű és nemes feladata (BOLTANSKI 2008c: 39). Akik közelebbről is ismerik BOURDIEU gondolkodásmódját, tudhatják, hogy a számos „látszatellentét” meghaladása közül az egyik legfontosabb törekvése elmélet

3 Groupe de Sociologie Politique et Morale – Politikai és Morálszociológiai Kutatócsoport.

és gyakorlat szembeállításának felszámolása, vagyis azok szerves egységként történő kezelése volt.

BOLTANSKI vitathatatlanul számtalan dolgot köszönhet mesterének, viszont a BOURDIEU-vel való szakítás mindenképpen azt sugallja, hogy a két személyiség közötti habitus- és felfogásbeli ellentét a közös múlt kohéziós erejénél végül is erősebbnek bizonyult. BOLTANSKI legújabb könyvében (2009) a szakítást egyfajta útkeresésként állítja be, amelynek célja nem a BOURDIEU-i kritikai szociológia alá-ásása, hanem éppen ellenkezőleg, annak megerősítése volt. Ebben az értelemben tehát a kritika szociológiája csak átmenetileg határozza meg önmagát a kritikai szociológiával szemben, hiszen a végső cél valójában nem más, mint a kritikai szociológia szilárdabb alapokra helyezése (2009: 47).⁴

BOLTANSKI különböző írásaiban – így a *Replikában* vele készített interjúnkban is (BOLTANSKI 2008a) – több, gyakran egymással is összefüggő okot tár fel a különválás hátterében. Most ezeket igyekszem sorra venni anélkül, hogy – az egyébként igencsak egyirányú vitában – igazat adnék az egyik vagy a másik félnek.

1. BOURDIEU mindenhol uralmat lát

BOLTANSKI úgy véli, amennyiben a szociológus az összes társadalmi helyzetben csak az uralmi viszonyokat képes meglátni, úgy a szociológia kritikai éle jelentősen csorbul, mivel lehetetlenné válik, hogy bizonyos meglévő, uralommentes szituációkhoz mint ideális helyzetekhez hozzámérjük azt, amelyet le akarunk leplezni. A szociológusnak képesnek kell lennie arra, hogy különbséget tegyen uralmi és nem uralmi szituáció, illetve az uralom különböző fokozatai között, továbbá az adott szituáció megítélésekor nem hagyhatja figyelmen kívül a cselekvők⁵ megnyilatkozásait, helyzetértékeléseit, szubjektív benyomásait sem. A hatalom vagy az aszimmetria pusztá jelenléte még nem elegendő ahhoz, hogy az adott szituációt uralmi helyzetként azonosítsuk (BOLTANSKI 2008d). Emellett BOLTANSKIék fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy a szociológusnak a vertikális kapcsolatok mellett a horizontálisakat is figyelembe kell vennie, sőt felfogásuk szerint azok a helyzetek sem ritkák, amelyekben a cselekvők egyszerűen elutasítják egymás „értékének megmérését”. BOLTANSKINál *par excellence* ilyen szituáció egyrészt a gyakorlat szintjén cselekvő emberek együttműködése – amelyben a cselekvők valamiféle közös cél elérése érdekében, ameddig csak lehet, igyekeznek „szemet hunyni” a lehetséges konfliktusforrások felett, azokat „a szőnyeg alá söpörni” –, másrészt pedig jellemzően ilyenek az erős személyközi érzelmek által meghatározott, az „érzelmek rendje [régime

4 Nehéz eldönteni, hogy valóban ez a törekvés állt-e az elfordulás hátterében, vagy ez csak – ahogy BOLTANSKI egyik közeli munkatársa nekem egy beszélgetésben megerősítette – afféle utólagos átértékelése, „megszépitése” a történeteknek. Mindenesetre ha e törekvésnek vannak korábbi írásos nyomai, azokat minden bizonnyal – akár a sorok között olvasva – a *De la justification*ban kell keresnünk.

5 BOURDIEU pontosan azért használja a „cselekvő” helyett az „agens” terminust, mert a „cselekvő” szó használata tudatosságot feltételez. Márpedig BOURDIEU szociológiájában a cselekvések elsődleges mozgatója a habitus által közvetített makrostrukturális társadalmi meghatározottság. Noha jogosságát nem vonjuk kétségbe, e megkülönböztetés használatától az egyszerűség kedvéért most eltekintünk, és a továbbiakban mindenhol a BOLTANSKI által előnyben részesített „cselekvő” terminust fogjuk alkalmazni.

d'agapè] által uralt helyzetek, amelyekben a cselekvők egyszerűen nem hajlandók egymás értékét, „nagyságát” összevetni egymással (BOLTANSKI 2008b: 64–66; BOLTANSKI–THÉVENOT 2008: 41–42).

2. *BOURDIEU szerint a cselekvők illúziók rabjai*

A BOURDIEU-i szociológia egyik központi eleme az egyszerű cselekvők hamis tudatának feltételezése, amely valamiféle objektív valóság és a cselekvők elképzelései, gondolatai között kimutatható eltérésből adódik. Ezen eltérés azonosítására az egyszerű cselekvő *per definitionem* nem képes, ez a feladat – BOURDIEU-nél – a szociológusra hárul. Ő az, aki a megtévesztett, illúziók rabjává vált cselekvők szemét képes lehet felnyitni (és – ahogy a 90-es évek közepétől kezdve láthattuk – saját érdekeik védelmében permanens kollektív cselekvésre rábírn) (BOLTANSKI 2008a: 13, 2009: 42). Ezzel szemben BOLTANSKIÉK azt tapasztalták – és ez az emberkép vált szociológiai felfogásuk központi elemévé –, hogy a cselekvők igenis képesek saját problémáiknak, kritikáiknak hangot adni, sőt a leggyakrabban esetben a vitaszituációkban potenciálisan benne rejlő erőszakot elkerülve képesek nézeteltéréseiket rendezni, vagyis a vitának valamiképpen – meggyőzéssel, kompromisszummal vagy a vita felfüggesztésével – véget vetni.

3. *A tudóst és az egyszerű cselekvőt episztemológiai szakadék választja el egymástól*

A 2-es pont logikus folyománya a cselekvő és a tudós szociológus közötti episztemológiai szakadék (rupture épistémologique) feltételezése. BOLTANSKI szerint egykori mestere téved, amikor a szociológia erejét túlbecsülve azt a társadalmi világról szóló diskurzus szinte egyetlen igaz forrásának tekinti (BOLTANSKI 2009: 43), míg a cselekvők kritikai és reflexív képességeit igencsak alábecsüli. BOLTANSKI felhívja a figyelmet arra, hogy a társadalomtudományos gondolkodás – különösen a 60-as évek Franciaországában – a szélesebb társadalmi diskurzusokat sem hagyta érintetlenül, a társadalomról való tudományos vagy kvázi-tudományos gondolkodás korántsem tekinthető a társadalomtudósok privilégiumának: „A szociológiai munkák ösztönzik maguknak a cselekvőknek a reflexióját. Néhány évvel korábban egy könyvön dolgoztam, amelyben a vállalati középvezetőket vizsgáltam; ez a könyv, a *Les Cadres*, 1982-ben jelent meg. A témán öt éven át dolgoztam, de mindig, mikor a vállalatvezetők szervezeteinek képviselőivel találkoztam, meglepett, hogy gyakran jobban ismerik a vállalatvezetőkkel foglalkozó szociológiai irodalmat (CROZIER, TOURAINE, BOURDIEU), mint én magam” (BOLTANSKI 2008a: 14). Az a tény, hogy BOLTANSKI a szociológusnak a társadalmi valóságról folyó diskurzus meghatározásában nem deklarálja a szociológia abszolút elsőbbségét, abból a felismerésből táplálkozik, hogy szerinte a művészek gyakran hamarabb ráéreznek egy-egy problémára, mint a társadalomtudósok (BOLTANSKI 2009: 163).

4. *BOURDIEU szociológiája túlságosan determinisztikus*

Azt a vádat vagy kritikát, amely szerint BOURDIEU szociológiája túlságosan determinisztikus, vagyis hogy mindenhol csak a társadalmi struktúráknak az egyénekre gyakorolt kényszerítő hatását véli felfedezni, nem egyedül BOLTANSKI fogalmazza meg – többek között Richard JENKINS (1982) és Jeffrey ALEXANDER (2000) BOURDIEU-vel foglalkozó műveiben is komoly hangsúlyt kap. A BOLTANSKI és THÉVENOT által kidolgozott pragmatikus szociológia számára a struktúrák vizsgálata helyett a hangsúly a *face to face* szituációk elemzésére helyeződik át. Az egykori mester szociológiájában azonosított determinisztikus vonás a pragmatikus szociológia számára két szempontból is problematikus. Egyrészt a társadalmi helyzetek – feltételezett – determinisztikus jellege eliminálja a bizonytalanságot; márpedig amennyiben a bizonytalanság a szituációkból hiányzik, vagyis a cselekvő nem kerül döntési helyzetbe, úgy valójában cselekvésről sem beszélhetünk. Márpedig ha nincs cselekvő, szükségképpen nincs cselekvésemélet sem. Ebben az értelemben tehát a BOURDIEU-i elmélet BOLTANSKI szerint nem tekinthető cselekvéseméletnek. Másrészt a BOURDIEU-nél azonosított társadalmi determinizmus a struktúrák újratermelődségét eredményezi, és a konkrét interakciós helyzetek sokféleségét pusztá *epifenoméneknek* tekinti, amelyek mögött mindig ugyanaz a jól azonosítható makrostruktúra bújjik meg. E látszatsokféleség fenntartása pedig az uralkodó osztálynak kedvez, mivel segít elrejtteni azt a tényt, hogy e szituációk valójában nem is annyira sokfélék (BOLTANSKI 2008d: 4–5).

5. *A BOURDIEU-i szociológia nem számol saját kritikai alapállásával*

A BOLTANSKI által megfogalmazott utolsó fontos bírálati pont szerint a BOURDIEU-i szociológia nem képes a kritikák potenciális pluralitását, így saját kritikai alapállását sem számításba venni, vagyis nem tudja megmondani, hogy az általa kifejtett kritikai tevékenység milyen alapelvekre épül. Ez az utolsó pont az, ahol a BOLTANSKI által művelt kritika szociológiája a leglátványosabban elválí BOURDIEU „kritikai szociológiájától”. Az 1991-es *De la justification* pontosan arra mutat rá, hogy a társadalomban (és konkrétan a 80-as évek francia társadalmában) lehetséges olyan különböző alapelvek azonosítása, amelyek nevében a cselekvők a hétköznapi szituációkban kritikát fogalmaznak meg, vagy éppen igazolási tevékenységet végeznek (tehát egy kritikát kritizálnak).

Empirikus oldalról valódi vitaszituációk megfigyelésével, elméleti oldalról pedig morálfilozófiai művek feldolgozásával és a különböző típusú bírálatokhoz történő hozzárendelésével BOLTANSKI és THÉVENOT hat olyan általános igazolás-elvet, vagyis cité⁶ körvonalazott, amelyekhez vitaszituációkban a vitapartnerek

6 A cité fogalmát korábban is jobbnak láttam (BOLTANSKI 2008a; FÁBER 2008), és most is jobbnak látom fordítás nélkül, tehát eredeti formájában átmenni, mivel bármilyen fordítása – megfelelő és pontos magyar terminus híján – sokkal inkább félrevezető lenne, mint hasznos.

folyamodni szoktak. Ezek a társadalmi hierarchia hat különböző elvét jelenítik meg, amelyek tiszta, ideáltipikus formájukban természetesen egymással nem összeegyeztethetők. Ezek azok az alapelvek – név szerint az állampolgári és a kereskedelmi cité, valamint az ihletettség, a familiaritás, az ismertség és az ipari termelés citéje (ezekről magyarul bővebben lásd BOLTANSKI–THÉVENOT 2008) –, amelyek minden vitatkozó fél gondolataiban ott vannak, amikor konkrét helyzetben konkrét kijelentéseket tesznek, és ha a szükség úgy hozza, a másik fél előtt explicitté tehetők. A legfőbb cél az egymással konfliktusba kerülő felek között az erőszak szublimálása, verbális becsatornázása a hivatkozáselvek segítségével.⁷

Egy közlekedési baleset során például az érintett felek szükségszerűen vitába bocsátkoznak egymással azt illetően, hogy kinek van igaza. Az ember hasonló helyzetben joggal gondolhatja, hogy az állampolgári citére (vagyis az állampolgárok egyenjogúságára) hivatkozva könnyedén eldönthető a kérdés: a vétkes fél az, aki a közlekedési szabályokat megszegte, vagyis aki a szabályok megszegésével a többi közlekedőt veszélybe sodorta. Ugyanakkor nem zárhatunk ki egyéb hivatkozási módokat sem, például efféléket: „Mit képzelsz, nem látja, hogy én vagyok a miniszter?” Ebben a szituációban a magát miniszternek nevező illető a felek közötti hierarchia felállításában a familiaritás citéjére, vagyis a tekintélyre hivatkozik, amely hivatkozási alap manapság teljesen abszurdnak tűnik, hiszen a mai nyugati társadalmakban a nyilvános szférában megfogalmazott kritikák nagy része az állampolgári citére hivatkozik; de egyrészt ez nem volt mindig így, másrészt fontos hangsúlyozni, hogy egyéb szituációkban – jellemzően pl. családi közegben – a tekintélyre vagy a tiszteletre való hivatkozás teljesen természetesnek hat.

Kritikai helyzetekben a cselekvők kétféle kritikát fogalmazhatnak meg: ezeket most a *realista*, illetve a *radikális* jelzőkkel fogjuk illetni.

A *realista kritika* fő jellemzője, hogy nem kérdőjelezi meg az adott cité alkalmazásának jogosságát egy adott szituációban, viszont bírálja azokat a tendenciákat, amelyek az emberek értékelésének, az emberek közötti rangsornak az adott területen történő felállítására elfogadott cité logikáján kívül esnek, de a bírálatot megfogalmazó szerint az értékelésnél mégis szerepet játszanak, vagyis a kritika e típusa a legitimnek tekintett cité korlátozott érvényesülésére, „tisztátalanságára” hívja fel a figyelmet. Erre példa az iskolai felvételi vizsga, amelyen hivatalosan kizárólag a jelentkezők felvételin nyújtott teljesítménye vehető figyelembe – vagyis a szituáció leginkább az ipari citének felel meg. Ugyanakkor – BOURDIEU iskolaszociológiai munkáiból is – jól tudjuk, hányféle egyéb olyan szempont (testtartás, öltözködés, a kifejezés könnyedsége stb.) kerülhet „beszámításra” egy efféle helyzetben, amelyek mind-mind a jelentkezők osztályhabitusából, társadalmi háttéréből eredeztethetők, és a szellemi képességekhez semmiféle közük nincs.

⁷ Jól látható, hogy HABERMAS kommunikációelméletéhez hasonlóan BOLTANSKI igazoláselmélete is milyen nagy mértékben előfeltételezi azt a demokratikus politikai berendezkedést, amely a vita és az erőszakmentes meggyőzés kultúrájára épül, és amely a létező és valaha létezett társadalmaknak csak elenyésző hányadára, esetünkben a második világháború utáni Német Szövetségi Köztársaságra vagy Franciaországra jellemző.

A radikális kritika nem egyszerűen egy cité pontos érvényesülését kéri számon, hanem azt az igényt veti fel, hogy az embereket egy adott szituációban inkább egy másik cité hierarchiaképző elve alapján kellene rangsorolni. A kritika e formája a realista kritikánál jóval ritkábban fordul elő – hogy miért, arra később még röviden visszatérek.

A különböző citék jelentéstartalmának megértéséhez képzeljük el a következő – természetesen leegyszerűsített – álláskeresési szituációt, és nézzük meg, melyik pályázó kapná az állást, ha a helyzetet az egyik vagy másik cité uralná.

HA A DOMINÁNS CITÉ...	AKKOR A SIKERES PÁLYÁZÓ...
... a familiaritás citéje,	... a bizottság tagjaival rokoni vagy baráti kapcsolatban lévő jelentkező (például a döntőbizottság elnökének unokaöccse).
... az ipari cité,	... a legszorgalmasabb, a legtermelékenyebb jelentkező.
... a kereskedelmi cité,	... az a jelentkező, akinek munkája várhatóan a legtöbb anyagi hasznot fogja hozni.
... az állampolgári cité,	... aki munkájával várhatóan a közösséget, a közt a leginkább szolgálni fogja.
... az ihletettség citéje,	... akinek a legeredetibb, legkreatívabb gondolatai, elképzelései vannak.
... az ismertség citéje,	... az, aki a nyilvánosság előtt a legtöbbet szerepel, akit a legtöbb ismernek.

Az összefoglaló táblázatból jól kitűnik, hogy adott szituációban az emberek – elvben – nagyon különbözőképpen ítélték meg, rangsorolhatók. Az a tény, hogy a mai demokratikus berendezkedésű államokban a nyilvánosságban leggyakrabban megfogalmazott kritika az állampolgári cité elégtelen teljesülésére igyekszik felhívni a figyelmet (például a korrupciós vádat megfogalmazó egyén rendszerint az állampolgári citének, vagyis a törvényekben meghatározott illetékességi és jogkörök által uralt szituációnak a familiaritás citéjével történő „beszennyeződésére” kíván rámutatni), történeti fejlemény, de valószínűleg annak is köszönhető, hogy az utóbbi évtizedekben a társadalomtudományok számos kérdésben (a különböző emberi rasszok vagy a férfiak és nők egyenrangúsága és egyenjogúsága stb.) képesek voltak hozzájárulni a nyilvános társadalmi diskurzus tudományos alapokra helyezéséhez. Az elmúlt évszázad szociológiájának és társtudományainak egyik legfontosabb eredménye vitán felül az volt, hogy rámutatott számos tartós egyenlőtlenség önkényes, tudományosan nem igazolható voltára, vagyis ráirányította a figyelmet arra, hogy az emberek bizonyos csoportjai közötti alá-fölé rendeltségi viszony egy olyan társadalmi konstrukció, amelyet a valóság nem támaszt alá, vagyis végső soron nehezen tartható. De természetesen a mai nyugati társadalmakban is lehetőség van arra, hogy más citékre hivatkozva fejtsünk ki kritikai tevékenységet. A kapitalizmust például olykor azzal a váddal illetik, hogy a meghitt, családias viszonyokat „eljogiasítja”, eldologiasítja, vagyis a

korábban a familiaritás citéje alapján működő szférákat az állampolgári, az ipari vagy a kereskedelmi cité fennhatósága alá rendeli.

BOLTANSKI és egykori mentora között a társadalomkritika megítélését illetően is fontos különbségekre bukkanhatunk.

A BOURDIEU-i paradigmában bármiféle társadalomkritika megfogalmazása ütőképés formában csak a tudóstól várható. Ezzel összefüggésben szintén a tudósra hárul annak feladata, hogy eldöntse, vajon a megfogalmazott kritika megalapozott és helytálló-e. Mivel a társadalomkritikát itt a feltételezett episztemológiai szakadék miatt nem az egyszerű cselekvők, hanem a tudós szociológus fogalmazza meg, lehetőség van arra, hogy az egyszerű cselekvőkkel szemben megértést, mármár együttérzést tanúsítson. Ez abból adódik, hogy a szociológus – az uralkodó osztályoknak kedvező elleplezett mechanizmusok leleplezésével – az elnyomottak oldalára áll, mivel rámutat arra, hogy az uralkodó osztály uralma részben önkényes, amely uralmat csak bizonyos, az uralkodó osztály tagjaira nézve előnyös mechanizmusok további elleplezésével lehetséges fenntartani. A BOURDIEU-i társadalomkritika ostora tehát az uralkodó osztályokon csattan, de a vélt igazságtalanságok mögött nem morális, hanem strukturális mozgatókat keres. Így végső soron az elemzés alá vont társadalmi csoportok tagjaihoz képest többlettudással bíró tudós képes mind az elnyomó, mind pedig az elnyomott *egyének* viselkedése iránt megértést tanúsítani. A BOURDIEU-féle társadalomkritika azáltal, hogy a cselekvések mögött strukturális mozgatórugókat igyekszik feltárni, az egyéneket alapvetően *felmenti a felelősség alól*.⁸

A BOLTANSKI által képviselt pragmatikus szociológia esetében a helyzet merőben más. Itt maguk a cselekvők azok, akik adott helyzetben másokkal – vagy akár az intézményekkel vagy az egész társadalmi berendezkedéssel – szemben kritikával élnek. Ebben a felfogásban a tudós (szociológus) nem érzi magát hivatottnak arra, hogy a konfliktusokban involvált cselekvők között igazságot tegyen, sőt; a pragmatikus szociológia egyik legfontosabb törekvése mindig is az volt, hogy „a cselekvők indokait komolyan vegye”, vagyis a vita közben megfigyelt cselekvők közötti interakciókból kiindulva dolgozza ki és rendezze típusokba a legjellemzőbb kritikafajtákat. A tudós tehát inkább csak megfigyelő, aki nem gondolja, hogy az egymással vitában vagy konfliktusban álló felek között igazságot kellene tennie. Egy-egy bírálat vagy igazolás⁹ helytállóságát, érvényességét, plauzibilitását, legitimitását egyedül a vitahelyzetbe bevonódott cselekvők hivatottak megvitatni, ebből adódóan nem létezik *eleve* jogos vagy jogtalan kritika – az egyetlen megkötés, amelyet BOLTANSKI tesz, hogy a bírálat nem lehet „rasszista” jellegű, vagyis nem irányulhat olyan vonásra, amely megmásíthatatlanul egy adott egyénhez kötődik: „Az Igazolás-könyvben rámutattunk arra, hogy nem használható fel bármilyen érv a kritikában vagy az igazolásban. Ha azt mondanám, hogy nincs

8 Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ne fedezhetnénk fel nála olyan törekvéseket, amelyek e strukturális elemzés köntösébe bújva egyes pályatársak pellengérré állítását célozzák.

9 BOLTANSKINál bírálat és igazolás – vagyis a bírálat leszerelésére való törekvés – egymást feltételezi, egymáshoz képest szimmetrikus helyzetben vannak, és jellegüket tekintve teljesen azonosak.

kedvem Önökkel beszélgetni, mert magyarok, akkor ez nem lenne elfogadható érv. Nem lenne semmiféle legitimitása” (BOLTANSKI 2008a: 23). Mivel a szociológus a vitatkozó feleket a vita meg- vagy feloldásában kompetens cselekvőknek tekinti, önmagát pedig szinte teljesen mentesíti a képviselt álláspontok megítélésének feladatától, és az elemzést nem makrostrukturális, hanem kizárólag szituacionális kontextusba ágyazza, ez bizonyos értelemben a cselekvők *felelőssé tételéhez* vezet. Ha ugyanis azt feltételezzük, hogy a cselekvők kompetens módon cselekszenek, akkor egyúttal azt is feltételeznünk kell, hogy cselekedeteikért egyszersmind felelősséggel is tartoznak.

BOLTANSKI értelmezésében a BOURDIEU-i „cselekvők” szinte egyáltalán nem képesek önálló, reflektált bírálatot megfogalmazni, hiszen a gyakorlatok, a praxisok szintjén tevékenykednek (emiatt BOURDIEU a *cselekvés* szó helyett sokkal szívesebben használja a *gyakorlat* terminust¹⁰). BOLTANSKI ugyancsak hangsúlyozza, hogy alaphelyzetben, vagyis konfliktushelyzet híján a cselekvők szintén a gyakorlatok szintjén mozognak – vagyis nem kérdőjelezi meg azt a célt, amely elérésére kollektív erőfeszítéseket tesznek, az esetleges konfliktusforrást jelentő egyéni eltérések, véleménykülönbségek fölött pedig a cél elérése érdekében szemet hunynak, vagyis ebben a helyzetben alacsony reflexivitásszint magas toleranciaszinttel párosul (BOLTANSKI 2008b: 64–66). Amikor azonban váratlanul konfliktus alakul ki, a rutinszerű gyakorlatok felfüggesztődnek és megkérdőjeleződnek, a cselekvés a gyakorlatok szintjéről hirtelen a metapragmatikus szintre kerül át. Ez azt jelenti, hogy az egyik cselekvő felfüggeszti a toleranciára vonatkozó hallgatólagos szabály érvényességét, és a konkrét helyzetet/cselekvést egy elvont, ideálisnak vélt helyzethez/cselekvéshez méri, s ebből a pozícióból fogalmaz meg bírálatot: „Vegyünk például egy szemináriumot. A tanár gondolatai el-elkalandoznak, a kiselőadást tartó doktorandusz makog, a hallgatók alszanak, beszélgetnek, vagy palmtopjaikon elektronikus játékokat játszanak stb. Egy hallgató, akinek a többiekénél némiképp nagyobb elvárásai vannak, ekkor felállhat, és – kellemetlenkedő tónusban – megkérdézheti: »Maguk ezt szemináriumnak hívják?»” (BOLTANSKI 2008b: 68–69).

Vissza a gyökerekhez?

Közel két évtizednyi vitaelemzés, tehát „különutas” szociológia után az 1999-ben közreadott *Le nouvel esprit du capitalisme* BOLTANSKINÁL egyértelműen a tudósi kritika ismételt megjelenésére utal. A könyv bevallott célja az igazoláselmélet kibővítése – egy új cité (a projektek citéje) genezisének bemutatása révén. Míg a *De la justification*ban a citéket statikus állapotukban ragadták meg, addig itt a szerzők (BOLTANSKI és CHIAPELLO) egy teljesen új igazolásrend formálódását követik nyomon. Ez a vállalkozás azonban kudarcot vall; közel tíz évvel a könyv megjelenése után maga BOLTANSKI is elismeri, hogy az az igazolásrend, amelynek

10 Vö. 5. lábjegyzet: BOURDIEU pontosan ugyanazon megfontolásból használja a *gyakorlat* terminust a *cselekvés* helyett, amiért az *agens* fogalmát a *cselekvő* helyett.

megszilárdulását 1999-ben megelőlegezték, manapság a munka világában csak nyomokban van jelen (BOLTANSKI 2008a: 25).

Ami azonban a mi szempontunkból ennél fontosabb, az az, hogy a Kapitalizmus-könyv tulajdonképpen két eltérő jellegű könyv összeillesztése révén áll össze. Egyrészt vannak benne az Igazolás-könyv szellemében fogant – deskriptív – részek, amelyek értékes adalékokkal szolgálnak többek között a franciaországi szakszervezetek és kapitalizmuskritika alakulását illetően, illetve a kapitalizmus abszorpció, vagyis azon képességével kapcsolatban, hogy a vele szemben megfogalmazott kritikákat majdnem mindig képes magába építeni, és így azokat sikeresen leszerelni. Másrészt tartalmaz olyan fejezeteket, amelyek a mai kapitalizmussal szemben normatív igényeket fogalmaznak meg, és hol többé, hol kevésbé nyílt állásfoglalást jelentenek annak kártékonynak vélt vonásaival szemben.

Az értékelő-normatív jellegű kijelentések között néhány olyannal is találkozunk, amely a pragmatikus szociológia jegyében eltöltött két évtized fényében nem csak tartalmát, de stílusát, hangnemet illetően is szokatlannak tűnhet, például, hogy „a globális kapitalizmus [...] jól van, [...] a társadalmak [...] inkább rosszul” (BOLTANSKI és CHIAPELLO 1999: 21). Továbbá a projektek rendjéhez kapcsolódóan a könyv egy új, mobilitásalapú kizsákmányoláselmélettel is előáll, amely végképp váratlanul érheti az olvasót, főleg, hogy a kizsákmányolás gondolata egyáltalán nem képezi a mű vezérfonalát, az egyéb gondolati ívektől viszonylag független, zárt világot alkot, s talán csak egyfajta szimbolikus aktusnak tekinthető, amellyel BOLTANSKI visszatérését jelzi a kritikai szociológia birodalmába, és amely egyértelműen nem BOURDIEU-i eredetű – egyszerűen egy marxi terminus áttemeléséről van itt szó.

A kritikai szociológiához való visszatérés folyamatosságát az abortuszról és annak strukturális ellentmondásairól szóló, 2004-ben megjelent *La condition foetale* csak átmenetileg szakítja meg, 2008-ra a visszatérésre való törekvés tagadhatatlanná válik, de BOLTANSKI nem is akarja tagadni: jóvoltából ugyanebben az évben kerül könyv formájában az olvasók elé ismételtelen a korábban általam már hivatkozott, és eredetileg bő három évtizeddel ezelőtt az *Actes*-ban publikált *La production de l'idéologie dominante* című, BOURDIEU-vel közösen jegyzett hosszú tanulmány, valamint az a könyvecske, amelyet BOLTANSKI a cikk újbóli megjelentetéséhez mintegy magyarázatként írt *Rendre la réalité inacceptable* (Elfogadhatatlanná tenni a valóságot) címmel. Ezzel egy időben BOLTANSKI politikai kérdésekben is nyíltan szerepet vállal: egyrészt az interneten szabadon megtekinthető az a baráti hangú beszélgetés, amelyet tavaly az újonnan megalakult francia antikapitalista párt (NPA) – és az egykori Forradalmi Kommunista Liga (LCR) – vezéralakjával, Olivier Besancenot-val folytatott,¹¹ másrészt pedig szintén bárki által elolvasható az a *Le Monde*-ban közzétett nyílt levél, amelyben másokkal együtt maga BOLTANSKI is ezen antikapitalista párt megalakulását

¹¹ <http://contretemps.eu/node/146>

üdvözlí.¹² Mindezekén túl a legújabb könyvét záró néhány bekezdésben az olvasó elé tárt normatív igényel fellépő fejtegetést sem lehet figyelmen kívül hagyni: „Végül azáltal, hogy a kezdeményezést visszaadjuk a cselekvőknek, és közülük is különösen azoknak, akik jelenleg az elnyomottak közé tartoznak, egy olyan mozgalom, mint amilyenek az imént felvázoltuk a dinamikáját, lehetővé teheti jelentős energiák mozgósítását a kapitalizmussal szemben. Ez a kapitalizmus helyébe a földi erőforrásokat kevésbé kegyetlenül kihasználó formákat, illetve az emberek közötti kapcsolatok kezelésének nem a kizsákmányolásra épülő módozatait állítaná. S így e mozgalom talán a – ma szinte már ki sem ejthető – *kommunizmus* szónak is visszaadná azt az emancipatórikus jelentéstartalmát, amelytől több évtizednyi államkapitalizmus és totalitárius erőszak megfosztotta” (2009: 235).

BOLTANSKI kritikai szociológia felé történő visszakanyarodásának több lehetséges – de egymástól sem független – magyarázata adódik. A probléma magját az jelenti, hogy a BOLTANSKI által a Sein és a Sollen örök problematikájának feloldására választott mód eleve kudarcra volt ítélve, mivel annak érdekében, hogy saját normatív alapállásáról ne kelljen számot adnia – vagyis hogy ne érhesse őt az a vád, hogy a fennálló társadalmi rendet saját értékeiből kiindulva bírálja –, az egyszerű cselekvők kritikáit felerősítve, vagyis azok *leírása révén* próbált meg társadalomkritikát gyakorolni (BOLTANSKI 2009: 49–50, 56) – amely kísérlet tulajdonképpen nem volt más, mint fából vaskarika, hiszen a normativitás problémáját nem oldotta meg, csupán „áttolta” a cselekvők oldalára, ahol az továbbra is megoldatlan maradt. A kritikai szociológiához történő – legalább részleges – visszatérés mögött a következő okok tárhatók fel:

Annak, hogy ez a visszatérés miért nem jóval korábban történt meg, egy pszichológiai oka bizonyosan van: BOLTANSKINAK sok munkára és időre volt szüksége ahhoz, hogy végre ki tudjon bújni BOURDIEU árnyékából, és a pályatársak rá már ne mint egykori BOURDIEU-tanítványra, hanem mint egyéni gondolkodású és önálló tudományos tevékenységet felmutatni képes szociológusra tekintsenek. A XX. század második felének legelismertebb, legnagyobb tekintéllyel bíró szociológusa Franciaországban vitathatatlanul Pierre BOURDIEU volt. Ezzel párhuzamosan BOLTANSKI tekintélye a 90-es évek végére ugyancsak minden kétséget kizáróan megingathatatlaná vált, és ez végre lehetővé tette számára azt, hogy számba vegye, mely pontokon tudja elfogadni az egykori mester munkásságát, és mely pontokon kénytelen részben vagy egészében elutasítani.

BOLTANSKI megfigyelései során arra a konklúzióra jutott, hogy a cselekvők kritikáik megfogalmazásakor általában realisták, vagyis nagy ívű és/vagy radikális társadalomkritika megfogalmazására csak a legkritikább esetben képesek. Például a kávéházi alkalmazott nem azon bosszankodik, hogy nem lett belőle

12 <http://www.lcr-rouge.org/spip.php?article1763> – Noha a nyílt levél szerzői egyértelműen rokonszenveznek az alakuló új politikai formációval, ugyanakkor a vállalkozás egyes lehetséges buktatóira sem felejtik el felhívni a párt vezetőinek és szimpatizánsainak figyelmét.

professzor a Collège de France-on, hanem sokkal inkább azon, hogy kollégája három nappal több szabadságot kapott (BOLTANSKI 2008a: 25, 2009: 58).¹³

BOLTANSKI közeli munkatársa, Philippe CORCUFF rámutat arra, hogy a kritika szociológiája, pontosabban az a szociológia, amely az egyszerű cselekvők által megfogalmazott kritikák elemzését állítja önnön középpontjába, szükségszerűen konzerváló munkát végez, hiszen jobb híján „hozott anyagból dolgozik”. Mivel az előző pontban BOLTANSKI nyomán már megállapíthattuk, hogy a cselekvők hajlamosak realisták maradni, következésképpen az általuk megfogalmazott bírálatok arra sem adnak lehetőséget, hogy a társadalomra külső nézőpontból legyünk képesek tekinteni, hogy az aktuális társadalmi viszonyokat valamiféle víziórendszerhez legyünk képesek hozzámérni. Márpedig hatékony társadalomkritika csak egy efféle „utópikus” nézőpontból lehetséges – nem azért, mert a tudós ezen utópikus vízióját teljes egészében szeretné megvalósulni látni, hanem azért, mert ebből a perspektívából a társadalmi problémák könnyebben azonosíthatóvá válnak (CORCUFF 2008: 155–165).

CORCUFFHöz nagyon hasonló álláspontot képvisel maga BOLTANSKI is (2009: 72–73), aki szerint a szociológia feladata nem más, mint „a jelen leírása egy olyan nézőpontból, amely e jelenhez viszonyítva külsődleges, mert máskülönben nem is tudnánk leírni, s ez máris napvilágra hozza annak lehetőségét, hogy a jelen más is lehet, mint amilyen, és ezáltal a jelen mint olyan relativizálódik, dekonstruálódik”¹⁴ (BOLTANSKI 2008c: 88–89).

BOLTANSKI úgy látja, hogy a hétköznapi cselekvők főleg a napjainkban igazolásra már alig-alig szoruló kapitalizmussal szemben eszköztelenek: „amik hiányoznak a kritikához, azok az eszközök, a jelzőpontok, a formák [...], az emberek meg vannak fosztva mind a harc eszközeitől, mind pedig attól a lehetőségtől, hogy a harc szükségességét közösen felismerjék” (BOLTANSKI 2008a: 30).

BOLTANSKI kimutatta azt, hogy noha a kritika és az igazolás egymással szimmetrikus viszonyban áll, vagyis jellegüket tekintve teljesen azonosak, és egyik sem létezhet a másik nélkül, a társadalom intézményei – elsősorban a megszilárdult jogrendszeren keresztül – nagymértékben az igazolást szolgálják, vagyis a fennálló rendet védik (BOLTANSKI 2008d). Ebből adódóan bármiféle radikális társadalomkritika megfogalmazása szükségszerűen szilárd falakba ütközik. Igencsak megalapozottnak kell lennie, és egyúttal komoly támogatottsággal is bírnia kell annak a kritikának, amely részt kíván venni az intézmények (bíróságok, jogrendszer stb.) falán. Az intézményeknek a bizonytalanság megszüntetésében, a végeláthatatlan viták lezárásában játszott pozitív szerepét BOLTANSKI nem vitatja (BOLTANSKI 2009: 116–117, 143), ugyanakkor megállapítja, hogy ezzel párhuzamosan képesek az emberek felett uralmat is gyakorolni. Az „egyszerű uralom”

¹³ Ezen a ponton BOLTANSKI felfogása a társadalomkritika megfogalmazásában teljes összhangot mutat az ugyancsak a társadalomtudós szerepvállalásáért kiáltó BOURDIEU-i habituselmélet megállapításaival: a cselekvő habitusa mintegy előre jelzi a cselekvőnek, hogy melyek azok a helyzetek, amelyek „neki valók”, és melyek azok, amelyen „nem neki valók”, vagyis amelyekben kényelmetlenül érzi magát vagy egyenesen kudarcra van ítélve.

¹⁴ Valójában itt is a BOURDIEU-i alapállás kerül megfogalmazásra más szavakkal: a szociológus feladata annak igazolása, hogy a valóság bármilyen is lehet, és hogy le kell leplezni az uralkodó osztály azon törekvését, hogy az aktuálisan fennálló és az ő érdekeinek kedvező társadalmi rendet az egyedül lehetséges és objektív valóságként láttassa.

általában a diktatórikus berendezkedésű országok intézményeire jellemző, és a valóság általuk helyesnek, kívánatosnak tartott konstrukciójának sulykolását (és ha szükséges, erőszakkal történő megvédését) jelenti. Az uralom másik formája – amelyre BOURDIEU és BOLTANSKI tulajdonképpen már a *La production de l'idéologie dominante*-ban rámutatott – az „összetett uralom”, amely jellemző módon inkább a demokratikus kapitalista államokban fordul elő. Ennek lényege nem egyszerűen egy helyesnek vélt valóságkonstrukció védelmezése, hanem az a törekvés, hogy a hatalmon lévők saját világszemléletüket egyedül lehetségesként fogadtassák el. Ebben az esetben az érvelés azt sulykolja, hogy az uralkodó osztály által felvázolt valóság nem is konstrukció, hanem maga az objektív valóság, hiszen azt a szakértelem és a tudomány modern eszközeinek segítségével egyre pontosabban meg lehet ismerni. Az uralomnak e módozata tulajdonképpen kihúzza a kritika lába alól a talajt, hiszen az leggyakrabban az objektív valóság és a bírált konstrukció közötti ellentmondásokra igyekszik rámutatni. Ebben az esetben azonban a kritikai hangokat a tudománytalanság és a hozzá nem értés bélyegével viszonylag könnyűvé válik leszerelni, és az uralkodók számára is lehetővé válik, hogy uralmukat oly módon konzerválják, hogy magukat egyfajta altruista szerepben tüntetik fel, mint akik pusztán a társadalom jobb alkalmazkodását hivatottak elősegíteni a megkerülhetetlen gazdasági és társadalmi törvényszerűségekkel szemben (BOLTANSKI 2009: 186–203).

Egy szó, mint száz, az imént felvázolt hat pont közül az utolsó ötből mind-mind az következik, hogy a hétköznapi cselekvők önmagukban nem képesek hatékony társadalomkritikát gyakorolni. Noha a cselekvő és a tudós közötti episztemológiai szakadék nem annyira áthidalhatatlan, mint BOURDIEU-nél, BOLTANSKI – főként az 1999-ben megjelent *Kapitalizmus-könyv* óta – nem vitatja, hogy társadalmi víziók felvázolásában a szociológus segítsége nélkülözhetetlen.¹⁵

Zárszó

Noha a kritika szociológiája jelentős részben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, vagyis nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy az egyszerű cselekvők kritikai tevékenységéből hatékony társadalomkritikát lehessen kidolgozni, BOLTANSKIÉK vállalkozását összességében nem tekinthetjük sem eredménytelennek, sem fölöslegesnek, és végképpen nem tanulságok nélkülinek. Egyrészt a *De la justification*-ban a szerzők rámutattak arra, hogy a kritikának, valamint az emberek rangsorolásának több – jelen esetben hat – alaptípusa van, s ebből következik az is, hogy az igazoláselmélet már jó egy évtizeddel a *Kapitalizmus-könyv* megjelenése előtt implicite magában hordozta a kapitalizmus bírálatát, hiszen pontosan azt hangsúlyozza, hogy az emberek hierarchiába rendezéséhez nem csak az anyagi hasznosság, de attól teljesen eltérő elvek is alapul szolgálhatnak. Más-

15 „[...] nehezzé válik annak a felfogásnak a fenntartása, amely élesen elválasztja a mindentudó kutatót az illúzió által elvakított cselekvőtől. Ugyanakkor a kutató természetesen továbbra is kiváltságos helyzetben van abból a szempontból, hogy rendelkezésére állnak speciális eszközök az adatgyűjtésre és -elemzésre” (BOLTANSKI 2008a: 14).

részt a *De la justification*hoz végzett előtanulmányok arra készítették BOLTANSKIT, hogy megkérdőjelezze a BOURDIEU-i szociológia által tételezett episztemológiai szakadék áthidalhatatlanságát. A cselekvők gyakorlati kritikai tevékenységének vizsgálata alapján BOLTANSKI arra a következtetésre jutott, hogy az emberek korántsem inkompetensek és képtelenek a reflexióra abban a mértékben, ahogyan azt BOURDIEU szerinte feltételezte (ezzel kapcsolatban lásd feljebb a gyakorlatok szintje és a metapragmatikus szint közötti megkülönböztetést). Végül a *Le nouvel esprit du capitalisme*, azon kívül, hogy fontos adalékokkal szolgált a XX. század második felének Franciaországában zajló társadalmi és szakszervezeti mozgalmakkal kapcsolatban, nemcsak az olvasó, de BOLTANSKI figyelmét is ráirányította arra az elméleti kidolgozatlanúságra, amely a könyvben a leíró és a normatív törekvések között fennáll. Ez az a mű, amelyben először érhető tetten BOLTANSKI azon felismerése, hogy kizárólag az egyszerű cselekvők kritikai tevékenységének elemzését alapul véve nem lehetséges ütőképes társadalomkritikát kidolgozni, vagyis a társadalomtudós – nemritkán utópikus – víziói e célból egyértelműen nem nélkülözhetőek. E felismerését egy 2008. január 21-i szabadegyetemi előadásában BOLTANSKI is megosztja a hallgatósággal, és azt is elmondja, hogy a nevével fémjelzett kritika szociológiája ebből a szempontból kudarcot vallott.¹⁶

Abban a kérdésben, hogy a 2000-es évek elején BOLTANSKI által képviselt kritikai felfogás mekkora részben táplálkozik a BOURDIEU-i korszakból, illetve mennyiben támaszkodik teljesen új elemekre, egyelőre korai lenne állást foglalni. Az azonban mindenképpen jól látható, hogy a BOURDIEU-i kritikai szociológiához való teljes visszatérésre több okból sincs lehetőség.

Egyrészt a közel hetvenéves BOLTANSKI már korántsem az a lázadó ifjú tudós, aki annak idején az *Actes* számára merész cikkeket írt és szövegbuborékokat készített (BOLTANSKI 2008a: 12). BOLTANSKI pontosan látja, hogy a 60-as évek egészen kivételes időszak volt a francia társadalomtudósok számára: a kutatás körülményei a mából visszatekintve már-már idilliieknek tűnnek, hiszen gyakorlatilag bármilyen kutatásra volt elég forrás¹⁷ (2008c: 45–48, 79–95), és a társadalomtudományok művelői ekkortájt igazán „nyeregben érezhették magukat”: a társadalomtudományoknak lehetőségük volt arra, hogy a szűk szakmai közegen kívül is kifejtsék hatásukat, és ily módon a köznyelvre és a közgondolkodásra is nagymértékben rányomják bélyegüket.

¹⁶ Lásd az első hangfájlt: <http://seminaire.samizdat.net/Qu-est-ce-que-penser-a-gauche,228.html>.

¹⁷ Nagyon érdekes, hogy a tudományos termelés ideális körülményeinek meghatározásakor BOLTANSKI egy az egyben szembemegy a BOURDIEU-i mezőelméletnek a tudományra vonatkozó megállapításaival: „A modern menedzsmenttechnikák ekkor még nem hatoltak be az egyetemi és kulturális világba. [...] Sok helyütt voltak irányítás nélkül hagyott vagy elfelejtett szegletek, téli álmat alvó intézmények, melyek forrásait kiaknázhattuk, a konkurenciát nem ismerő területek, perifériák, ahol megvethettük a lábunkat, és azt csinálhattunk, amit csak akartunk, tehát néha újat is. Semmi sem volt igazságos, legalábbis ha e kifejezést a meritokratikus értelmében használjuk. Semmi sem volt megfelelően kiértékelve. Ugyanazzal a fizetéssel egyesek életművet hoztak létre, mások pedig semmit. Ugyanazon források birtokában egyes kutatóműhelyek a lehetetlent is megkísérelték, míg mások csak alapláraton dolgoztak. Am pontosan ez a nemtörődömség, az irányítás e hanyagsága volt az, ami megteremtette a szabadság terének kialakulását, amelyben lehetővé vált új dolgok létrehozása. [...] Az intézetekben [...] mindenki azt csinálta, amit jónak látott. [...] Ily módon tudtunk élni, túl tudtunk élni anélkül, hogy bárki ítéletet mondott volna rólunk, leszámítva azt a nem túl sok és nem túl szem előtt lévő embert, akiktől tényleg azt vártuk, hogy ítéletet mondjanak a munkánkról. [...] Természetesen az egyetemi piac törvényei jelen voltak, és ezekről mi is tudtunk, de bizonyos áldozatok árán többé-kevésbé figyelmen kívül tudtuk őket hagyni. És ez ösztönzőleg hatott ránk” (BOLTANSKI 2008c: 45–46).

Másrészt nyilvánvaló (és ez bizonyos szempontból az előző bekezdésre is rímel), hogy a tudományos alapállású társadalomkritika társadalmi lehetőségei most (sem Franciaországban, Magyarországon pedig végképp) köszönő viszonyban sincsenek a 60-as évek franciaországi lehetőségeivel, és ez a kapitalizmuskritikára fokozottan igaz. Maga BOLTANSKI is úgy fogalmaz, hogy társadalmi mozgalmak hiányában „a kapitalizmusnak napjainkban már arra sincs szüksége, hogy igazolásmódokhoz folyamodjon” (BOLTANSKI 2008a: 30).

Harmadrészt, noha BOLTANSKI számos ponton elismeri egykori mesterének munkásságát, sőt továbbra is a huszadik századi szociológia egyik legfontosabb alakjának tekinti, saját szociológusi identitásának formálódásában a BOURDIEU-vel való szüntelen egyoldalú polemizálás annyira alapvető fontosságú volt, hogy nem kell attól tartanunk, két évtizednyi „különutasságot” követően ismét teljes mértékben a 90-es években közéleti szerepvállalásaival közismertté váló Pierre BOURDIEU nyomdokaiba lép.

Azonban úgy véljük, BOLTANSKINAK mind a kritikai szociológiától való eltávolodása, mind pedig az ahhoz történő későbbi visszatérése fontos elemekkel szolgálhat annak megértésében, hogy kritikai és nem kritikai szociológia hogyan lehet képes egymást termékeny módon kiegészíteni.

Irodalom

- Alexander, Jeffrey C. (2000): *La réduction: critique de Bourdieu*. Párizs: Cerf.
- Boltanski, Luc (1975): *La constitution du champ de la bande dessinée*. ARSS (1): 37–59.
- Boltanski, Luc – Laurent Thévenot (1991): *De la justification. Les économies de la grandeur*. Párizs: Gallimard.
- Boltanski, Luc – Laurent Thévenot (2008): A kritikai képesség szociológiája. *Replika* 62: 39–55.
- Boltanski, Luc (2008a): „A szociológiai konstrukció középpontjába a bizonytalanságot kell helyezni”. Berkovits Balázs és Fáber Ágoston interjúja Luc Boltanskival, *Replika* 62: 11–37.
- Boltanski, Luc (2008b): Mi az, ami van? A gyakorlat, a megerősítés és a kritika, mint a bizonytalanság társadalmi kezelésének modalitásai. *Replika* 62: 57–85.
- Boltanski, Luc (2008c): *Rendre la réalité inacceptable*. Párizs: Demopolis.
- Boltanski, Luc (2008d): *La domination revisitée. De la sociologie française critique des années 1970 à la sociologie pragmatique contemporaine* [kézirat].
- Boltanski, Luc (2009): *De la critique. Précis de sociologie de l'émancipation*. Párizs: Gallimard.
- Bourdieu, Pierre – Luc Boltanski (1976): *La production de l'idéologie dominante*. ARSS (2): 3–73. [Új kiadásban: 2008, Párizs: Demopolis.]
- Corcuff, Philippe (2008): Egy újfajta kritikai szociológiáért: moralitás, hermeneutikai kritika és kritikai utópia. *Replika* 62: 155–165.

Fáber Ágoston (2008): Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Pierre Bourdieu és Luc Boltanski kapitalizmusbírálata. *Replika* 62: 109–125.

Jenkins, Richard (1982): Pierre Bourdieu and the Reproduction of Determinism. *Sociology* 16(2): 270–281.

Rényi Ágnes (2008): Érzelmes kutatás. *Replika* 62: 127–154.

ABSTRACT: In my paper I intend to outline the main curves of Luc BOLTANSKI's professional carrier, an ex-pupil of Pierre BOURDIEU's. In line with this effort, I will try to discuss some of the major accomplishments and reveal problematical points of critical theories in general. From the beginning of the 1980's, BOLTANSKI's sociological interest has progressively taken a new direction, setting the basis for a new sociology called pragmatic sociology, or, in other terms, the sociology of critical capacity, as a critical reaction and as an alternative to the BOURDIEUAN sociological conception. However, after nearly two decades of exploring a diverging path, having to face the insufficiencies of his own sociology, he is obliged to invoke once again some of the tools provided by critical sociology. Currently, BOLTANSKI is making an effort to marry the achievements of his pragmatic sociology with some aspects of critical sociology. And bearing in mind the limits of ordinary actors as well as those of social scientists themselves, he desires to contribute to the founding of a powerful social critique.

KEYWORDS Luc BOLTANSKI, Pierre BOURDIEU, pragmatic sociology, the sociology of critical capacity, critical sociology, social criticism